

RICHARD PRAŽÁK

ČEŠI A MAĎAŘI V POČÁTCÍCH NÁRODNÍHO OBROZENÍ

(Ke vztahům české a maďarské osvícenské vědy)

Jedním z nejpozoruhodnějších období dějin malých středoevropských a jihovýchodoevropských národů je přechodná doba od osvícenství k počáteční fázi tzv. národního obrození, vyznačující se navenek úzkou jazykově literární tvářností, skrývající však přesto v sobě intenzivní tvorbu předpokladů pro mnohem širší a pronikavější vzmach politický i společenský, který přinesla až 30. a 40. léta 19. století, kdy se tyto národy (Češi, Maďaři, Poláci i Jihoslované) doslova vraceli do dějin a kladou první základy pro svou budoucí emancipaci.

Zvláště výrazně se tento proces projevil v Rakousku. Prvořadým hospodářským a kulturním problémem jednotlivých národů habsburské monarchie bylo jistě přiblížit se úrovni vyspělejších zemí západní Evropy, k čemuž konec konců směřovaly i hlavní josefínské reformy; potud také byly v souladu s potřebami malých národů Rakouska. Na druhé straně však usilovaly tyto národy také o svou národně politickou a duchovní emancipaci v rámci stávajících poměrů vnitřních; tady se však už situace komplikovala, projevila se slabost mnohonárodnostních seskupení typu habsburské monarchie, která, jak se ukázalo v pozdějším vývoji během 19. století, mohla sice malým národům uvnitř monarchie poskytnout jistou ochranu před silnějším německým nacionalismem velkoněmeckého ražení, avšak přesto jim nemohla dát možnost plného a opravdu svobodného národního rozvoje. Za této situace byla spolupráce malých národů uvnitř monarchie jednou z nejlepších možností jak realizovat jejich národně politické tužby. Další vývoj, hlavně nešťastný vývin národnostní otázky v Rakousku způsobil, že se tak nestalo. Možnost vzájemné a všestranné součinnosti malých národů uvnitř rakouské monarchie i dalších státních celků střední a východní Evropy jako prostředku k dosažení plné svobody a nezávislosti a omezení převahy a zvláště velkých a mocných národů jednotou malých, však zůstává zachován i v celém dalším průběhu historického vývoje.

Z tohoto zorného úhlu vyplyne i význam kulturně politických vztahů česko-maďarských na sklonku 18. a v prvních desetiletích 19. století. Mezi Čechy a Maďary došlo v této době k závažnému pokusu o spolupráci zvláště na poli vědeckém, neboť věda měla za osvícenství ve vzájemných vztazích česko-maďarských prvořadou úlohu mimo jiné proto, že vědecké styky do jisté míry předcházely a zároveň i nahrazovaly styky politické. Osvícenská věda plnila u Čechů i Maďarů (u Maďarů ve větším měřítku též krásná literatura a u nás zase divadlo) do značné míry také úlohu organizátorky národního života, a řešila otázky zásadní důležitosti i pro celkový program národního hnutí. Takovými otázkami byly někdy i otázky zdánlivě čistě vědecké, např. některé historické problémy

jako diskuse o hranicích Velké Moravy; velký význam pro formování vzájemných kulturních souvztažností či disparitností měly i otázky lingvistické. Stejně jako u Čechů se rozvíjela koncem 18. století bohemistika a slavistika, prosazovala se tehdy u Maďarů maďaristika a ugrofinistika. Rozvoj těchto jazykovědných odvětví přispěl i k hlubšímu zájmu o jazykové souvislosti česko-maďarské, jež se projevily v pracích lexikografických, toponymických aj. Vyplývalo to z toho, že přes značnou typologickou odlišnost slovanských a ugrofinských jazyků funkce ugrofinistiky a slavistiky byla v podstatě obdobná, a staletý vzájemný styk národů obou těchto skupin zanechal trvalý vliv i v jejich jazycích. Navíc vznik těchto odvětví splýval koncem 18. století s procesem obrozenským, podpořil významně rozvoj národní vědy a přispíval i k vytváření národně politické koncepce českého i maďarského národního hnutí.

Za této situace měl zvláštní význam např. podíl Josefa Dobrovského na zkoumání ugrofinských jazyků a jejich spojitosti s jazyky slovanskými, jak se projevilo v jeho znamenité recenzi Gyarmathiho spisu „Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata“ (Göttingen 1798) v jenských *Allgemeine Literatur-Zeitung* z r. 1799¹ či v jeho cestopise „Reise nach Schweden und Russland“ (knižně Prag 1796) a v korespondenci s Ribayem, Durychem aj.

Dobrovský si všiml nejen historického pozadí maďarských jazykových výpůjček ze slovanských jazyků a lexikálních souvislostí maďarsko-slovanských a slovansko-finských (v otázce studia slovanských slov ve finštině má Dobrovský význam světový), ale přispěl významnou měrou i k určení poměru ugrofinských jazyků k ostatním jazykům; svými výzkumy zdůraznil neobyčejnou důležitost tisícileté koexistence Slovanů a Ugrofinů i pro utváření jejich novodobých vztahů.²

Přínos Josefa Dobrovského k česko-maďarským vědeckým vztahům se neomezoval pouze na maďarskou a ugrofinskou filologii, ale týkal se i studia uherských dějin a historických vztahů slovansko-maďarských.³ Dobrovský byl ve styku hlavně s národně nevyhraněnými „uhersky“ orientovanými badateli a také na tomto poli uplatňoval své osvícensky nezaujaté hledisko v národnostní otázce. Pro poznání vědeckých styků Josefa Dobrovského s Maďary má význam nejen jeho korespondence s Johannem Christianem Englem, Ferencem Széchényim, Miklósem Jankovicheem aj., ale rovněž tak i jeho dopisy s Jurajem Ribayem, Václavem Fortunátem Durychem, styky se Sedmihradskou společností pro pěstování maďarštiny v Kluzi atd.⁴

Zajímavé je srovnání světonázorového profilu dvou nejvýznačnějších představitelů českého a maďarského národního hnutí na přelomu 18. a 19. století Josefa Dobrovského a Ference Kazinczyho. Pro oba bylo příznačné silné protiabsolutistické zaměření, osvícenská národnostní snášenlivost a odpor k nacionalismu, příklon ke Kantovi a jeho chápání osvícenství, mravní entusiasmus, vědomí významu etické stránky úsilí o vědeckou pravdu a úcta k vlastnímu svědomí. Oba zůstali v reakčních dobách Františka II. věrni svým osvícenským a josefinským počátkům a svou časopiseckou činností usilovali již od 80. let 18. století o větší myšlenkovou svobodu a stavěli se proti fanatizmu a násilnému potlačování politických i kulturních práv malých národů habsburské monarchie.

Kazinczy na rozdíl od Dobrovského neměl bezprostředních styků s představiteli českého národního hnutí a měl naopak na české země špatné vzpomínky, neboť tu ztrávil čtyři roky ve vězení za účast v jakobínském spiknutí. Přesto však nebyl tento nedobrovolný český pobyt pro Kazinczyho bez významu, neboť tehdy

v něm vykrytalizovala jeho představa jazykové obnovy, tj. kulturního povznesení národa v dobách politického útlaku a nesvobody; ve svém vězeňském deníku Fogságom naplőja (vydaném až r. 1931) rád vzpomínal na pomoc Čechů, o jejichž životě byl informován i později dopisy svých přátel Gábora Döbrenteie, Józsefa Csehyho, svého bratra László Kazinczyho aj.⁵

Zkoumání politického profilu Josefa Dobrovského a jeho srovnání s Ferencem Kazinczym ukazuje i na hlubší problematiku vztahu osvícenství a josefinismu, který je sice rovněž specifickým projevem osvícenství v rakouských poměrech, avšak ve své byrokratické podobě ve službách absolutistického státu se dostává do rozporu s mnoha základními osvícenskými ideály. Uplatnění svrchované moci státu v duchu oficiálního josefinistického výkladu morální filosofie Shaftesburyho, který umožňoval takto pojatému josefinismu zasahovat do všech oblastí života a prohlašoval státotvornou poslušnost a přizpůsobivost za nejvyšší občanskou ctnost, proti němu popudilo všechny svobodomyšlné josefinisty, především z řad tvůrčí inteligence; kladli velké naděje v sociálně reformní a kulturní politiku Josefa II. a považovali svobodu přesvědčení za nezbytnou podmínku k prosazení základních osvícenských principů, zvláště všestranného rozvoje lidské osobnosti s jejím nezadatelným právem užívat svobodně vlastního rozumu, což se dvorští josefinisté marně snažili sladit s byrokratickým a autoritativním pojetím všemu nadřazeného státního zájmu.

Z těchto rozporů lze vysvětlit i zdánlivě nevysvětlitelný fakt, proč na jedné straně většina josefinské byrokracie se později tak snadno stala oporou reakčního režimu Františka II. a proč druhá část josefinistů se dostala na velmi radikální či přímo revoluční pozice a splýnula, jak tomu bylo v případě mnoha uherských josefinistů, dokonce i s jakobinismem.

Vývoj maďarských josefinistů směřující od osvícenských ideálů přes sympatie k radikálnímu jakobinismu až k hnutí maďarské jazykové obnovy, totožnému ve svých hlavních cílech s jazykovým programem jungmannovců, je velmi zajímavý, a právě na něm si uvědomíme, že tzv. jazykovou etapu rozvoje českého národního obrození, spjatou se jménem Jungmannovým, je možno posuzovat i jinak, než je u nás obvyklé. Není správné vysvětlovat ji pouze jako zákonitou počáteční „jazykovou“ etapu obrozenského procesu nutnou vzhledem k předchozímu úpadku české řeči a literatury a podmíněnou i politickou nezrůdností českého hnutí. Úpadek české řeči a literatury nebyl v předosvícenském období tak absolutní, jak se obvykle tvrdí, dá-li se vůbec hovořit o úpadku, a také apolitičnost a společenská krotkost jungmannovců nevyplývala ani tak z politické nezrůdnosti českého národního hnutí, jako spíše z faktu, že politické poměry po vítězném nástupu francouzské buržoazní revoluce v západní Evropě byly v rakouské monarchii zcela ovládnuty reakční snahou po násilném zastavení revoluční vlny. Tato snaha vedla k potlačování a pronásledování nejen revolučních, ale i demokratických a liberálně osvícenských myšlenek všech odstínů. Tento vývoj podmiňoval Jungmannovu a Kazinczyovu orientaci na „jazykovou obnovu“,⁶ péči o rozvoj národní kultury a jazyka jako nezbytnou podmínku pro budoucí úspěšný boj politický, který byl v časech omezení svobody za napoleonských válek prakticky nemožný. Za těchto okolností dostávalo např. Jungmannovo úsilí po rozšíření většího počtu slovanských slov v češtině či jeho překlad Chateaubriandovy Ataly, uvádějící k nám romantickou literaturu francouzské provenience, obecnější kulturně politický význam a mělo přes své vyslovené jazykové a literární zaměření širší politický dosah.

Síly českého a maďarského národního hnutí byly však rozdílné, zejména maďarská šlechta byla početně i mocensky mnohem silnější než šlechta česká. Kdežto v českých zemích připadal jeden šlechtic na 828 nešlechticů, v Uhrách na 24.⁷ Maďarské kultuře a politice se tak přirozeně dostalo mnohem větší podpory z řad vlastenecké šlechty než hnutí českému, odkázanému především na venkovské a sociálně slabší městské vrstvy.

V maďarském národním hnutí udávali od počátku tón šlechta a inteligence; větší pokrokovost i radikálnost programu maďarského hnutí z konce 18. století nebyla dána lidovou základnou jako v národním hnutí českém, ale intenzivnějším spojením s mezinárodním vývojem, které „malé“ české poměry dovolovaly jen zřídka, většinou v ústřední společnosti pražské. Kdežto výkvět maďarské inteligence se soustřeďoval okolo bohatých vzdělaných magnátů katolických i protestantských Széchényiů, Festeticsů, Telekiů, Rádayů aj., kteří jí umožňovali studia v zahraničí a zpřístupňovali své rozsáhlé knihovny, většina české inteligence se skládala z tzv. lidových buditelů, roztroušených po venkovských oblastech, s malou možností dalšího sebevzdělávání a duchovního růstu.

K Maďarům měla také snadnější přístup západní osvícenská ideologie, a to nejen prostřednictvím německým, jako u nás, ale také svobodnějším a přímějším zprostředkováním švýcarsko-nizozemským. Zajímavé je, že osvícenství francouzské provenience, prodchnuté demokratickými stránkami voltairiánství, stálo rovněž u zrodu novodobé maďarské literatury v okruhu Bessenyeiho, která vyrostla za nástupu josefinismu ve vrcholné etapě tereziánského osvícenství počátkem 70. let 18. století nikoli v odříznutých a zaostalých Uhrách, nýbrž ve Vídni. Není bez zajímavosti, uvědomíme-li si, že od 60. let se josefinismus (zvláště josefinismus sonnenfelsiánského a seibtovského ražení) silně prosazoval i v Praze a počátkem 70. let tu pod vedením Bornovým a Seibtovým prožíval již svou zářivou etapu. Pražské josefinské osvícenské centrum se rozvíjelo souběžně s vídeňským, a rozvoj josefinismu tu byl mnohem intenzivnější než v Uhrách,⁸ kde se josefinismus rovněž pod vlivem vídeňským, uplatnil výrazněji tehdy jen v Bratislavě. Osvícenství západoevropského typu, myšlenky Voltairovy, Rousseauovy a Helvétiovy se od 60. let 18. století šířily v Uhrách ponejvíce v kruzích kalvínských magnátů Telekiů a Rádayů a na kalvínských školách v Debrecině, Šarišském Potoku aj., odkud se dostávali k nám zásluhou maďarských kněží a učitelů helvetské konfese, kteří přicházeli do českých zemí ve velkém počtu po vydání tolerančního patentu v Rakousku r. 1781 a zasloužili se mimo jiné o výchovu české obrozenské inteligence lidového původu na maďarských kalvínských učilištích. Tato část jejich činnosti byla zvláště důležitá a při úvahách o významu cizích škol pro růst české obrozenské inteligence nebude možné nadále počítat jenom s luteránskými školami na Slovensku a evangelickými universitami v Německu, ale bude nutno přiznat důležitou roli také kalvínskému školství maďarskému.⁹

Rozdíl mezi českými zeměmi a Uhrami spočíval v tom, že zatímco v Uhrách se osvícenské ideje (a to ponejvíce původní ideje západoevropského a nikoli eklektického a epigonského rakouského osvícenství) hned od počátku šířily přímo v maďarském prostředí; k Čechům se dostávaly buď z Vídně anebo za pomoci českých Němců; samo pražské osvícenské centrum bylo převážně německé a mnozí jeho příslušníci — jako např. Kindermann — se později stali stoupenci násilné germanizace. Není divu, že za této situace čeští osvícenci, byť třeba ještě neuvědoměle, usilovali o vymanění z jednostranného německého vlivu a navazovali proto kromě jiných vědeckých kontakty i s Maďary. Není náhodné, že na jejich

počátku stojí Dobnerův liberální, konfesionálně nezaujatý výklad nepomucké otázky Prayovi v listě z r. 1763,¹⁰ a že čeští vědci Voigt a Dobner si v 70. a 80. letech 18. století dopisovali také s jedním z nejsvobodomyšlnějších maďarských učenců té doby, piaristou Károlyem Koppim,¹¹ obdivovatelem Schlözrovým, který se hlásil k myšlenkám francouzské revoluce a byl zapleten do jakobínského spiknutí v Uhrách.

Pozoruhodná je také celá řada dalších faktů, týkajících se česko-maďarských vědeckých vztahů za osvícenství, ať už je to činnost Sonnenfelsových žáků v Praze, Olomouci, Opavě, Budíně a Kluži v tereziánském a josefinském období,¹² pražské působení Sedmihraďana Ignáce Borna, který měl velkou autoritu i v josefinsky orientovaných, avšak národně uvědomělých kruzích maďarských,¹³ či přátelské vztahy českých osvícenců k vůdčí organizátorské osobnosti počáteční fáze maďarského obrození Ferenci Széchényimu, který stejně jako později jeho syn, „největší Maďar“ István Széchenyi, projevoval dosti porozumění pro slovanské snahy v Uhrách a mecenášsky podpořil i českou vědu.¹⁴ Tuto osvícenskou vědeckou spolupráci česko-maďarskou plně rozvinul Josef Dobrovský, jehož orientace na studium hungaristiky a ugrofinistiky se za těchto okolností stala důležitou součástí sblížovacích snah dvou etnicky i psychologicky tolik odlišných národů, v jejichž zájmu vždy bylo překonávat odstředivé tendence a nacházet společný jazyk pro řešení mnoha životně důležitých problémů, tak jako jej našla i osvícenská věda.

POZNÁMKY

- ¹ Tuto neznámou Dobrovského recenzi jsem uveřejnil v příloze své knihy *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*, Brno 1967, str. 136–144.
- ² K tomu srov. kromě mé výše zmíněné monografie také studii Pavla B u j n á k a, *Dobrovského miesto v ugrofinskej lingvistiky*, čas. Bratislava 1929, str. 601–664.
- ³ Touto problematikou se obíral zejména Josef Mac ů r e k, *České a uherské dějepisectví v počátcích českého a maďarského národního obrození*, sb. Josef Dobrovského 1753–1953. Praha 1953, str. 473–506 a dále Endre A n g y a l, *Dobrovsky und Ungarn*, Zeitschrift für slavische Philologie 23, 1954, 1, str. 1–24.
- ⁴ Kromě známých edic Dobrovského korespondence s Ribayem a Durychem je tu třeba zvláště uvést tyto edice: *Engel János Karesztély levelezéséből* (ed. Agoston K u b i n y i), Magyar Académiai Ertesítő 1855; *Johann Christian Engel und seine Korrespondenz* (ed. Lajos T h a l l ö c z y), Ungarische Rundschau IV, 1945; *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai* (ed. Elemér J a n c s ó), Bukarest 1955 a Neznámé dopisy Josefa Dobrovského do Uher (ed. Richard P r a ž á k), Sborník prací filosofické fakulty brněnské university (dále SPFFBU), řada literární vědná, 1962, D 9, str. 231–242 (vyšlo též maďarsky *Josef Dobrovský kapcsolatai Széchényi Ferencsel és Jankovich Miklóssal*, Filológiai Közlöny 1962, č. 3–4, str. 315 až 326).
- ⁵ O tom viz podrobněji v mé knize *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*, Brno 1967, str. 121–130.
- ⁶ Pozornosti našich jazykovedů i literárních historiků zcela unikla zajímavá srovnávací monografie na toto téma od Henrika B e c k e r a, *Zwei Sprachanschlüsse*, Berlin–Leipzig 1948.
- ⁷ Uvádím podle rukopisné kandidátské disertace Zuzany A d a m o v ě, *Maďarský a český román v padesátých a šedesátých letech minulého století*, Praha 1962, str. 11.
- ⁸ K vývoji josefinismu u Maďarů srov. kromě monografie Antala M é s z l é n y i h o, *A jozefinizmus kora Magyarországon*, Budapest 1934 a studie Bély Z o l n a i e, *Pozsony és a jozefinizmus*, Irodalomtörténet 1957, 3, str. 202–215 také práce Fritze V a l j a v c e, *Der Josephinizmus*, 2. Aufl., München 1945 a *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. III. Aufklärung und Absolutismus*, München 1958.
- ⁹ Srov. k tomu mou monografii *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*, Praha 1962 a studie *Die kulturelle aufklärende Tätigkeit der magyarischen reformierten Intelligenz*

in der Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt, SPFBU, řada historická, 1964, C 11, str. 127—146 a *A magyar református értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén*, Századok 1964, 1—2, str. 3—41.

¹⁰ Viz Josef Macůrek, l. c., str. 481—482.

¹¹ Srov. dopis Mikuláše Adaukta Voigta Koppimu z 30. V. 1774 a Gelasia Dobnera Koppimu z 18. září 1783, oba Piarista Központi Levéltár (Ústřední piaristický archiv) v Budapešti, For. 0—5, Nr. 47.

¹² Viz Jiří Kloubouch, *Osvícenské právní nauky v českých zemích*, Praha 1958, str. 207 n.

¹³ Srov. k tomu např. paměti Ference Kazinczyho, *Pályam emlékezete*, Budapest 1956, str. 82—83.

¹⁴ Viz dopisy Josefa Dobrovského Ferenci Széchényimu z let 1803—1804 (vydal R. Pražák — srov. pozn. 4) a dosud nepublikované listy Antonína Strnada Széchényimu z let 1795 až 1796, dopis Karla Rafaela Ungara Széchényimu z 20. IV. 1796 a Jana Bohumíra Dlábače Széchényimu z 23. V. 1805, spolu s listy Kinských, Sternberků a Valdštejnů Széchényimu z let 1780—1811, vše Országos Levéltár (Zemský archiv) v Budapešti, pozůstalost Ference Széchényiho, sign. P. 623.

DIE TSCHECHEN UND DIE MAGYAREN IN DER ZEIT DER AUFKLÄRUNG

(Zu den Beziehungen der tschechischen und magyarischen Aufklärungswissenschaft)

Die Wissenschaft erfüllte während der Aufklärung bei Tschechen und Magyaren (bei den Magyaren in grösserem Massstab auch die Literatur, bei uns wiederum das Theater) in bedeutendem Masse auch die Aufgabe eines Organisators des nationalen Lebens, und löste Fragen von grundlegender Wichtigkeit auch für das Gesamtprogramm der nationalen Bewegung. Solche Fragen waren manchmal auch scheinbar rein wissenschaftlicher Natur, z. B. einige historische Probleme, wie die Diskussion über die Grenzen des Grossmährischen Reiches, und von grosser Bedeutung für die Formierung der gegenseitigen kulturellen Bezüglichkeiten oder Unterschiede waren auch die linguistischen Fragen. Ebenso wie sich bei den Tschechen am Ende des 18. Jh. die Bohemistik und Slawistik entwickelte, setzte sich damals bei den Magyaren die Hungaristik und Finno-Ugristik durch. Die Entwicklung dieser Disziplinen verschmolz damals mit dem sogenannten Wiedergeburtprozess, unterstützte in bedeutendem Masse die Entwicklung der nationalen Wissenschaft und trug auch zur Herausbildung einer nationalpolitischen Konzeption der tschechischen und magyarischen nationalen Bewegung bei.

Am Ende des 18. Jh. und zu Beginn des 19. Jh. war die Zusammenarbeit der kleinen Völker innerhalb der Habsburger Monarchie eine der besten Möglichkeiten, wie sie ihr nationalpolitisches Sehnen realisieren konnten. Eine allseitige gemeinsame Zusammenarbeit der kleinen Völker innerhalb der österreichischen Monarchie und weiterer Staatsgebilde Mittel- und Osteuropas als Mittel zur Erreichung der völligen Freiheit und Unabhängigkeit sowie eine Beschränkung des Übergewichtes und der Willkür der grossen und mächtigen Völker durch die Einheit der kleinen, bleibt auch im gesamten weiteren Verlauf der historischen Entwicklung bestehen.

R. P.